

Åbobiskoparnas kyrkolandskap

Av Markus Hiekkänen

1. Bakgrund

Finland torde vara ett av de sista områdena i Europa som kom i den katolska kyrkans hägn och delvis av den orsaken är också den territoriala församlingsstrukturen med sina synliga former, dvs. sockenkyrkorna, synnerligen sen. I det följande granskas i allmänna drag det landskap som ter sig som trä- och stenkyrkor i Finlands eller i det medeltida Åbo stift.¹ Min hypotes är att stenkyrkolandskapet mest var resultatet av Åbobiskoparnas kyrkopolitiska målsättning och församlingskollektivets arbete.

Först några historiska bakgrundsuppgifter om Finlands tidiga kyrkohistoria. De första svaga tecknen på en infiltrering av vissa kristna ideer i den finska järnåldersmiljön syns i och för sig redan på 500-talet,² men det är uppenbart att religionen i landets fast bosatta delar på 1000- och på 1100-talen var en oorganiserad dyrkan av de avlidnas andar och naturens olika element. Gränsen ser ut ha varit skarp mot den skandinaviska och germanska tron. Kristendomen i mera organiserad form ser ut att ha kommit från två riktningar. Den ena – enligt källorna svårt definierbar – kom från sydost dvs. den bysantiska världen³ och kan ha haft mera inflytande än vad som framgår av källorna. Den andra kom från sydväst, den katolska världen.

De sydfinska jordbrukssamhällena ser ut att ha be-

gravt sina döda i gård- eller kanske delvis i bygravfält (Egentliga Finland) så sent som i slutet av 1100-talet och delvis ännu i början av 1200-talet. Det här gäller Egentliga Finland, Satakunta och Tavastland. I Savolax och Karelen fortsatte samma gravläggningsorganisation ännu på 1300-talet (fig. 1).⁴ I Österbotten och på Åland avfolkades järnålderns fasta bosättningsområden helt eller delvis.⁵ I Österbotten skedde det rent av mot början av 800-talet och på Åland ungefär år 1000. Sannolikt har ingetdera område varit helt öde men den fasta jordbruksbosättningen ser ut att ha försvunnit och någon plats- eller regionkontinuitet ser inte ut att ha funnits. I båda regionerna har intensiva försök från olika håll gjorts för att fylla luckan, åtminstone för nuet utan framgång.⁶ Med medeltidens början mot slutet av 1100-talet och på 1200-talen bosatte sig nya jordbrukspopulationer från Sverige på Åland liksom i Nyland och den sydvästra skärgården. I Österbotten skedde en inflyttning från Satakunda från 1100-talet framåt, och från Sverige till kustrakterna från senare delen av 1200-talet framåt.⁷

Spridda spår och indicier om den katolska missionen i Finland finns från och med mitten av 1100-talet. De tidigaste spåren av missionskyrkans organisation är från slutet av 1100-talet och början av 1200-talet, med centrum först i Nousistrakten och efter 1229 nära det nuvarande Åbo i Korois.⁸ Troligen på

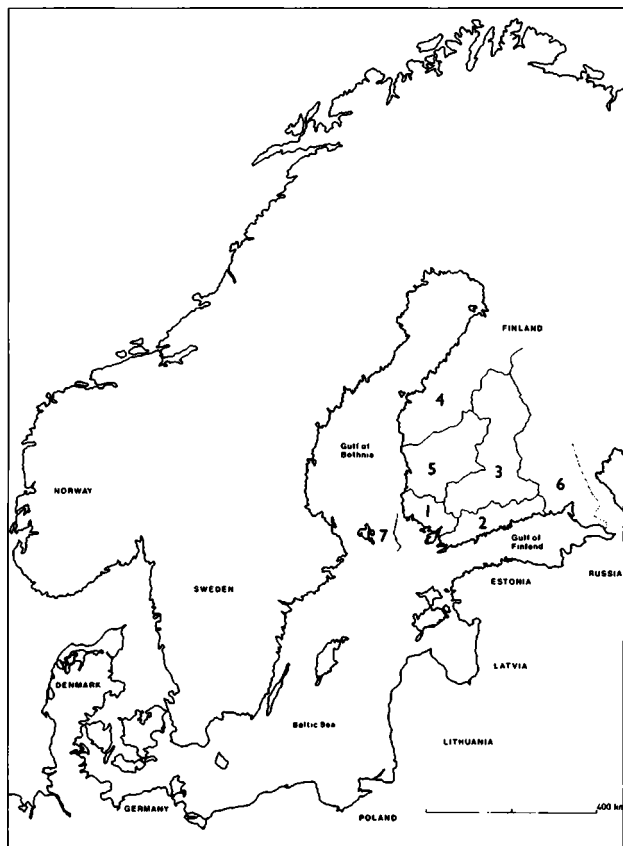

Fig. 1. Norra Europa, Åbo stift och Finlands historiska landskap. 1 = Egentliga Finland, Varsinais-Suomi; 2 = Nyland, Uusimaa; 3 = Tavastland, Häme; 4 = Österbotten, Pohjanmaa; 5 = Satakunda, Satakunta; 6 = Savolax, Karelen, Savo, Karjala. Södra delen av Nöteborgsfredens gräns mellan Novgorod och Sverige markerad. – Efter Hiekkänen 1994a, Fig. 1.

1260-talet blev missionsområdet Finland Åbo stift, med ett sekulärt domkapitel omkring år 1276.⁹ Katedralkyrkan byggdes troligen på 1290-talet av tegel i Åbo och invigdes möjligen år 1300.¹⁰

2. Församlingsstrukturen

I samma takt med den stegvisa konsolideringen av stiftet började organiseringen av det territoriala församlingssystemet, vars grundelement givetvis var en territoriell församling, kyrkosocken. Grunden för socknens ekonomi var beskattningssystemet, tiondeskatten. Förenklat kan man säga att grundandet av tiondebeskattningen på olika områden talar om socknarnas grundläggningstid. Vid kusternas områden med sädesodling (Egentliga Finland, Nyland, Satakunda) ser tiondeavdragen ut att ha formulerats tidigast från och med 1230-40-talen, på Åland kanske ett eller ett par årtionden tidigare. Inlandet (Tavastland, Satakundas inre delar) med svagare sädesodling och med intensiv jakt och fiske kom med i slutet av 1200-talet och omkring år 1300 och i norra Österbotten slöts skatteavdrag ännu i mitten av 1300-talet.¹¹ Sannolikt var strategin likadan på 1200-talet i Sverige norr om Uppsala.¹²

Det är viktigt att notera att principen med territoriella, kollektiva församlingar var allena rådande. Det finns endast mycket sparsamma spår av privat kyrkobyggande, som från och med 900-talet var allmänt i södra Skandinavien och senare också mera norrut.¹³ Inte heller finns spår av kungamakts etablering med kyrkor i vissa strategiska knutpunkter.¹⁴ Det finns inte tidiga kungsgårdar eller storgårdar för biskopen med till exempel dopkyrkor.¹⁵ Orsaken är väl att bosättningen på grund av svagare ekonomiska resurser än grannländerna inte var särskilt stratifierat och stormännen – svaga spår av deras existens finns nog – inte var starka nog att forma förband med tillräckliga ekonomiska möjligheter. De bosatta områdena i Finland var inte heller så lockande att främmande feodaltherrar hade velat bosätta här, som i Estland och Lettland. Kungamakten för sin del ser

ut att ha etablerat sig först från och med mitten av 1200-talet.¹⁶ Allt detta hade givetvis som följd att kristendomen kom sent till Finland.

Det var biskopen eller biskopsämbetet som organiserade och ledde genomförandet av tiondesystemet, som det tog mer än 100 år att fullborda, det vill säga från första hälften av 1200-talet till mitten av 1300-talet. Detta betyder inte att Finland härvid fick den sockennät som det hade i slutet av medeltiden. I själva verket var socknarnas antal mot slutet av 1300-talet endast cirka 70 medan antalet steg mot slutet av medeltiden så att de under förra hälften av 1500-talet var cirka 130 – antalet kan mycket väl ha varit större.¹⁷ Sockenbildningen fortgick därefter ännu på 1800-talet.

Situationen var alltså en helt annan än i de andra nordiska länderna. I Danmark hade nästan alla cirka 2700 socknar grundats i slutet av 1100-talet. Detsamma gäller Götalandskapen – cirka 400 – och Uppland – cirka 60. I Norge var antalet församlingar under tidig medeltid också mer än 1000. Allmänt taget speglar de enorma olikheterna i ekonomin, som i grund och botten vilade på jordbrukets produktionskraft i de respektive områdena. I Danmark och i delar av södra och mellersta Sverige var röjningen av jordbruksmark omfattande i slutet av järnåldern och religionsskiftets tid 800-1100, medan den i Finland pågick under hela medeltiden ända långt in i modern tid – det här kommer tydligt fram genom grundandet av nya församlingar och kapell.

På samma sätt som vid sockenbildningen kan man anta att den biskopliga och domkapitlets ledning spelat en roll då kyrkorna byggdes. Här ser man också en skillnad mellan södra Skandinavien och Åbo stift. I det förra byggdes stenkyrkor som en väldig våg från 1100-talet till mitten av 1200-talet kort efter

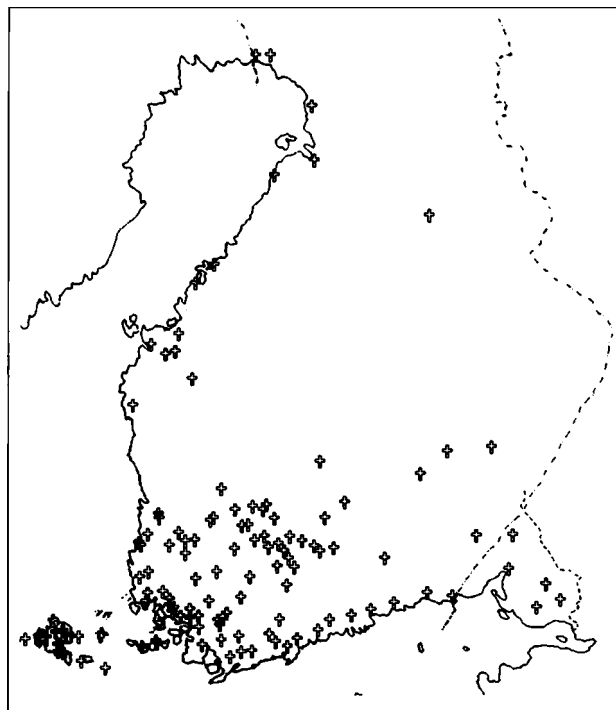

Fig. 2. Kyrkobyggandet i Åbo stift ca 1350. Svarta kors = stenkyrkor; öppna kors = kyrkorna vid medeltidens slut. – Ritad (Mapinfo) efter författarens instruktion av Leena Laakso 1997.

organiseringen av församlingarna och med endast en kort träkyrkoperiod. I Finland tog det en lång tid innan stenkyrkobyggandet började. Bilden (fig. 2) visar kyrklandskapet i Finland så som det tedde sig mellan 1350 och början av 1400-talet. Samtidigt visar kartan församlings- och kapellgeografien i början av 1500-talet.

Innan resultaten presenteras skall tilläggas att basis för materialet är en systematisk analys av varje socken- och annan kyrkas olika element av sakristian, långhuset, vapenhuset och tornet som genomförts av

författaren 1990-93.¹⁸ Genom det organiserade och stabila materialet har kyrkorna klassificerats och grupperats varigenom grunden till en mera pålitlig kronologi än tidigare har presenterat sig. Genom en kritisk analys av de hittills använda dateringsmetoder har en del av dem förkastats därför att de inte har det dateringsvärde, som dem tillmätts tidigare. Av de humanistiska metoderna har därför förkastats till exempel mynt- och inredningsmaterialet.

Av de naturvetenskapliga metoderna för sin del är ¹⁴C-datering av kalkbruk förkastlig därför att resultaten varierar kraftigt mellan olika provtagningar i en och samma objekt, dvs. byggnad eller byggnadsdel. Metoden har aldrig testats ordentligt och systematiskt annat än mot konsthistorikerns utsagor vilket är metodologiskt fel.¹⁹ – Ävenom de är svåra att applicera på grund av vida dateringsmarginale under medeltida förhållanden är ¹⁴C-datering av organisk material samt TL rätt pålitliga men kräver källkritik. Endast dendrokronologin har de kvalifikationer (pålitlighet, exakthet) att den framgångsrikt kan användas i byggnadsdatering – förutsatt rigorös källkritik.

3. Kyrkolandskapet ca. 1260-1420

De första sockenkyrkorna av sten murades på Åland men inte heller där började byggandet före den sista halvleken av 1200-talet. Deras antal förblev slutligen litet fram till början av 1400-talet med antagligen fem och högst sex eller sju stenkyrkor (klass C).²⁰ Kyrkogruppens relativt enhetliga karaktär som pekar på en vidare plan kommer fram i deras tekniska element, medan en och samma byggmästare ingalunda har ritat dem. Den allmänna karaktären är likadan som salkyrkorna på det svenska fastlandet – närmast Uppland – medan vissa detaljer visar got-

ländska drag. Det kan antas att det är fråga om en ny »åländsk« kyrkotyp i vidare mening – variationen är ändå nämligen stor i den lilla gruppen – något som kan tyda på överhettig planering av biskopen i Åbo.

På det finska fastlandet var sockennätet under 1300-talet någorlunda tätt endast i Egentliga Finland, medan socknarna i Tavastland, Satakunta och Nyland var färre. Alla sockenkyrkor var av trä, furu, och tekniken var så vitt man vet liggtimmer.²¹ Arkitektoniskt har vi föga uppgifter om den här byggnadsmassan. Den enda stenkyrkobyggnaden var som sagt Åbo domkyrka i sin hallkyrkoform, invigd antagligen år 1300. Nya liturgiska krav ledde troligen på initiativ av biskop Hemming till byggnadens första utvidgning mot öster med ett smalt polygonalt kor. Det skedde i mitten av 1300-talet medan det nuvarande väldiga koret restes under 1400-talets första årtionden.²²

Domkyrkan av sten och sockenkyrkorna av trä på 1300-talet – det är en anomali som givetvis kräver en förklaring. Det är egentligen inte så märkligt om man tänker sig hur ekonomin av byggnaden sköttes, hur tillgångarna samlades. Förutsättningarna för domkyrkobygget av sten var att medel enligt källorna kunde samlas från hela stiftet, vilket också var modellen senare då katedralen utvidgades. De territoriala församlingarna hade bara sockenböndernas skatte- och andra resurser som underlag för kyrkobyggnaderna. De hade inte möjlighet att bygga stenkyrkor förrän från och med 1400-talet intill mitten av 1500-talet och alla inte heller då. Man kan tydligt se att 1300-talet överallt på det finska fastlandet var en stabiliseringstid och att systemet med tiondebeskattning inte hade slagit igenom. Det här ses tydligt i källorna som berättar om långvariga och komplicerade skattestrider i alla landskap.²³

4. Kyrkolandskapet ca. 1420-80

Först vid slutet av 1300-talet och början av 1400-talet ser man ett uppsving i ekonomin och samhällslivet i Finland, både inom den kyrkliga och den profana sektorn. Det kommer till synes i grundandet av några städer i det i övrigt stadfattiga landet (i allt förblev städernas antal under medeltiden i Finland bara sex), grundandet av några mendikantkonvent, ett nytt administrativt system och skattesystem.²⁴ Inom kyrkan innebär sekelskiftet 1400 en stabilisering, och man kan anta att skatteuppbörden i de finländska förhållandena tillsammans med en gynnsam klimatutveckling producerat det mervärde som krävdes för att starta kyrkobyggen av sten.

Största delen av Egentliga Finlands och Nylands stenkyrkor byggdes således ungefär mellan åren 1420 och 1480 (klass A).²⁵ Deras enhetliga byggnadsteknik och arkitektoniska likhet, samt det att de funktionellt är likadana, pekar kraftigt på en enhetlig strategi bakom byggandet. I finländska förhållanden är det mycket svårt att tänka sig att någon annan instans än biskopsämbetet kunde ha haft tillräckliga möjligheter att genomföra programmet. Närmast tänker man sig då biskop Magnus II Tavast (1412-50), en enligt alla källor synnerligen energisk person.

Till sin allmänna karaktär skilde sig de här kyrkorna i Egentliga Finland och Nyland från alla andra Nordeuropas kyrkor, medan de har ett och annat drag som pekar mot Östersjöns södra och sydöstra kustland. Man kan lägga fram en hypotes enligt vilken man från stiftsledningens sida brevlades inbjöd byggmästare härifrån till Åbo, där man under förhandlingar mellan stiftsledningen och byggmästare skapades en normativ finsk kyrka, en modellkyrka. Med hjälp av prostorganisationen och kyrko-

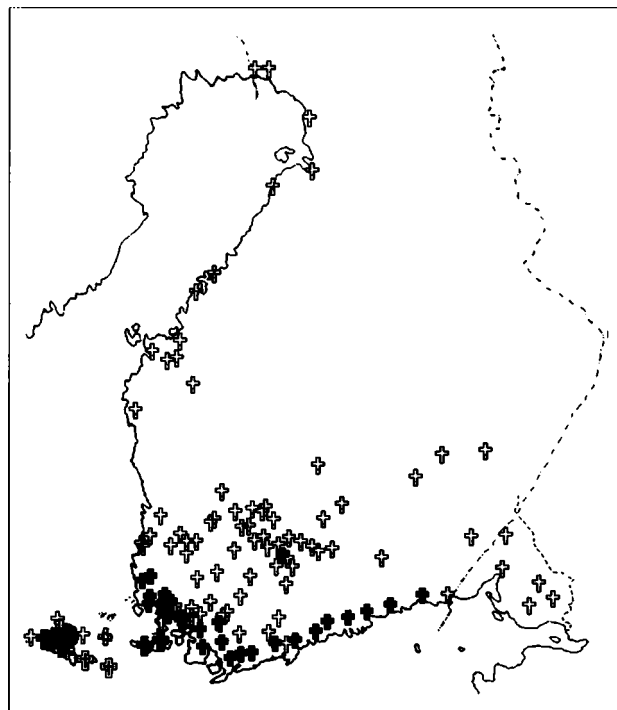

Fig. 3. Kyrkobyggandet i Åbo stift ca 1480. Svarta kors = stenkyrkorna byggda 1420-80; halufyllda kors = stenkyrkorna byggda före början av 1400-talet; öppna kors = träkyrkor. – Ritad (Mapinfo) efter författarens instruktion av Leena Laakso 1997.

herdarna drevs principplanerna igenom i församlingarna och normalkyrkan blev grunden för kyrkobyggandet mellan åren 1420 och 1480. De nya stenkyrkornas antal är mellan 25 och 30 (fig. 3).

Det här betyder inte att kyrkorna byggdes enligt en och samma modell. Byggmästarna har varit flera och de har kunnat modifiera normalkyrkoplanen genom sina egna intentioner samt församlingarnas önskingar och krav inom ramen av de ekonomiska möjligheterna. Troligen var situationen densamma

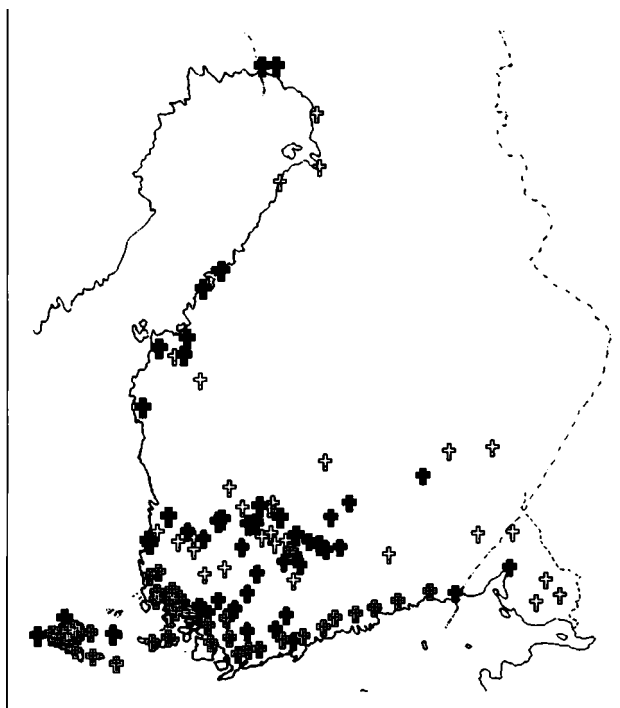

Fig. 4. Kyrkobyggandet i Åbo stift ca 1550. Svarta kors = stenkyrkor byggda 1480-1550; halvfyllda kors = stenkyrkorna byggda före 1480; öppna kors = träkyrkor. Kartan visar samtidigt spridningen av församlingarna samt delvis kapellen i Åbo stift vid medeltidens slut. – Ritad (Mapinfo) efter författarens instruktion av Leena Laakso 1997.

som på Åland under den första stenkyrkoperioden 1260-1400.

Inte heller började stenkyrkobyggandet samtidigt överallt, utan det varierade med några årtionden från område till område. Orsakerna härtill ligger väl i olikheterna av församlingarnas mentala beredskap och i synnerhet ekonomiska resurser. Dessutom beror antagligen mycket på den existerande träkyrkans »duglighet« – ju nyare och kvalitativt högtstående

den var desto starkare var böndernas motstånd mot byggandet av en stenkyrka.

På samma sätt som stenkyrkobyggandet började i det bördiga Ålands svenska kolonisationsområde, började det nu i den bördiga litorinalernas område i kolonisationsområdet Nyland.²⁶ Kyrkorna här är också mycket mer enformade än i Egentliga Finland där variationen är rik kanske på grund av frälsets mera dominerande roll här. Det är kanske symptomatiskt att det var endast i det senare landskapet som den enda egentliga målarskolan i Finland under den här tiden nämligen Tövsalaskolan (tidigare benämnd Nykyrkoskolan)²⁷ gjorde ett antal kyrkodekorationer.²⁸

5. Kyrkolandskapet ca. 1480-1560

Den följande fasen är egentligen en fortsättning på det föregående, men det finns anledning att skilja mellan dem. Även nu är det fråga om centralstyrt byggande, men det finns tecken på mera individuella planlösningar. Som en reaktion mot det här kan ses biskop Konrad Bitzs påbud från år 1480 att inte anställa byggnadsfolk utan medgivande av stiftsledningen. Den senare byggnadsfasens kyrkor byggdes ungefär mellan 1480- och 1530-talen (klass B). Här-efter blev det slut på grund av reformationen och dess ekonomiska omsvängningar.

Kyrkorna byggdes norrmot och nordöst om de tidigare regionerna, och det är fråga om Satakunta, Tavastland och Österbotten (fig. 4). Dessutom byggdes tre stenkyrkor i staden Viborg och en stensakristia i St. Mickel i Savolax. Men det var inte endast på träkyrkoområdet som stenkyrkor byggdes. Även områden med tidigare stenkyrkor fick tillskott av nya. Relativt sett mest byggdes de på Åland, där det medeltida kyrkobyggnadsbeståndet således visar stor va-

riation från 1260-talet till 1500-talets första årtionden. Och ändå är det inte fråga om mer än sammanlagt 13 stenkyrkor eller kapell. Även i Egentliga Finland byggdes flera kyrkor, i synnerhet öster om Åbo. I Nyland däremot byggdes endast ett par stenkyrkor och man kan säga att landskapet fick sitt slutgiltiga kyrkolandskap fram till början av 1500-talet – tidigast av alla landskapen.

En stor skillnad finns mellan de tidigare och de senare kyrkorna på det finska fastlandet. De tidigare (klass A) byggdes nämligen färdiga med alla byggnadsdelar, det vill säga sakristian, långhuset och vapenhuset samt valven och gavlarna. Kontrasten är stor med de senare kyrkorna (klass B) som med två eller tre undantag inte blev färdiga. I flera fall byggdes endast sakristian och ännu vanligare är att välvingen uteblev i alla eller några byggnadsdelar. I några fall byggdes vapenhuset aldrig.

6. Från biskopens landskap till kungens

I den tidigare forskningen har klass B inte blivit noterad och därför har man inte heller haft möjlighet att finna en förklaring till fenomenet ofullbordade kyrkobyggnader. Efter att man har kunnat identifiera klassen och dess datering finns det möjlighet att med en stor säkerhet peka ut orsaken. Den konungledda kyrkliga reformationen hade börjat på 1520-talet och dess lösningar var dikterade för det mesta rikets ekonomiska och utrikespolitiska synpunkter. I synnerhet rikets krigskuld till Lybeck och det därmed uppkomna osjälvständiga ekonomiska läget togs på allvar. Som man vet blev resultatet att kungen konfiskerade egendom och lösöre från kyrkan som kollektiv och från församlingarna. Detta var dock inte fatalt, man kunde ha reparerat skadorna. Det fatala var omläggningen av skattesystemet. Sten-

kyrkobyggandet påverkades mycket hårt eftersom en del av tiondeskatterna gick i den katolska kyrkan till fabrikan, byggnadsfonden. Från och med 1540-talet gick skatterna till kronan och kyrkan fick bara en liten kompensation som närmast gick åt till vax och vin.

Här finner man orsaken till slutet på stenkyrkobyggandet i Finland och på biskopens planer att klä stiftet i stenbyggnadskåpa. De negativa följderna av Sveriges kyrkliga reformation för olika områden av kulturen och konsten har i olika sammanhang behandlats, men de ofullbordade kyrkorna har man inte på grund av felaktiga dateringar räknat med (förutom de ensamt stående sakristierna). Därtill kommer att en mängd av socknarna aldrig ens hade råd att börja bygga stenkyrkor som man kan se på kartan (fig. 4). Det är mest fråga om perifera sena församlingar, men inte endast om dem. Också i kärnområdena i Egentliga Finland förblev många socknar på träkyrkonivå, till och med i biskopstaden Åbos närhet (t.ex. Piki och Pemar). Det biskopliga eller högkyrkliga kyrkolandskapet får nya drag under påverkan av reformationen. Biskopens kyrkolandskap blir kungens kyrkolandskap.

Noter

1. En förkortad version av artikeln på engelska se Hiekkänen 1997b.
2. Erä-Esko 1965.
3. Suvanto 1985.
4. Taavitsainen 1987; Taavitsainen 1991.
5. Om Åland se t.ex. Hellberg 1987 med där anförd litteratur. Om Österbotten Orrman 1991 med där anförd litteratur;

6. Om de senaste årens livliga diskussion om Åland se Roeck Hansen 1991; Orrman 1994. Se även Carlsson 1997; Hiekkänen 1997c. Om Österbotten: Orrman 1992; Baudou 1993; Engelmarm, Segerström & Wallin 1993; Orrman 1993.
7. Hellberg 1987; Orrman 1987; Orrman 1994.
8. Gallén 1978.
9. Pirinen 1976.
10. Gallén 1978; Gardberg 1971.
11. Pirinen 1962.
12. Brink 1990; Brink 1991; Broberg 1991.
13. Nyborg 1986; Anglert 1995.
14. Bonnier 1987.
15. Wienberg 1987.
16. Drake 1996; Wallerström 1995; Lovén 1996. – Inte heller finns tidiga Klostergrundanden (t.ex. benedictinerna, cistercienserna). De första som veterligen gjorde inträde var dominikanerna i trakterna av Åbo (Koroinen) år 1249. Hiekkänen 1993.
17. T.ex. Palola 1996 räknar med nästan 200 men tar med också olika kapellformationer. Se Hiekkänen 1994a (concluding remarks) för jämförelse av socken antalet med de andra nordiska länderna.
18. Hiekkänen 1994a; Hiekkänen 1994b; Hiekkänen 1995a.
19. Metodens senare utveckling och nuläge har i synnerligen positiv och kritisk, »heroisk« anda presenterats i Ringbom & Remmer 1995. Om kritiken och diskussionen se Carlsson 1993; Hiekkänen 1994a; Hiekkänen 1994b; Hiekkänen 1995a; Carlsson 1997; Lovén 1997; Hiekkänen 1997c. Se även Hiekkänen i *Fornvännen* 1998 (i tryck). I artiklar av metodens förespråkare publicerade utanför Finland har de senaste årens kritik mot och diskussionen om metoden inte besvarats utan systematiskt förbigåtts med tystnad. Se t.ex. Heinemeier & Jungner 1995; Ringbom 1997; Heinemeier, Jungner, Lindroos, Ringbom, von Konow & Rud 1997. – Under plenardiskussionen om metoden i kyrkoarkeologisymposiet i Höör, april 1997 presenterade Åsa Ringbom på overhead ett ur kontexten lösryckt kort citat ur min avhandling. Som sådan ser nämligen citatets innehåll (»At the present stage, there is no need to date buildings whose age is debatable.«) minst sagt märkvärdigt. I sin rätta kontext är satsen helt på sin plats. Efter att ha sammanfattat de problem som vidlåder kalkbrukdateringen samt konstaterat att den därigenom är opålitlig kommer jag nämligen till förslag om framtida utveckling av metoden: »The radiocarbon dating of mortar should be subjected to a long series of experiments on the original mortar of buildings of definitely known age insofar as this mortar can be isolated. The mortar samples should, where possible, represent different techniques. This might offer the basis for a method producing reliable results even of buildings whose age has remained uncertain or completely unknown. At the present stage, there is no need to date buildings whose age is debatable. (kursiveringen min) The series of samples should also be available to control in the same way as organic radiocarbon samples can be controlled and corrected by dendrochronology. This may prove to be difficult, as dendrochronological control samples can be taken from the same timber as the radiocarbon samples, while this is not possible in dealing with plaster samples.« Hiekkänen 1994a, s. 216. Jag menar alltså ingalunda såsom Ringbom vilseledande ville göra gällande att det i min mening i allmänhet inte lönar sig att försöka datera med vilken metod som helst byggnader med osäker datering. Det som jag menade var att med den opålitliga ¹⁴C-metoden av kalkbruk lönar det sig inte att försöka datera byggnader vilkas datering är osäker och under diskussion. Detta därför att kalkbrukets ¹⁴C-dateringar inte för in någon substans till diskussionen om den riktiga dateringen utan endast trasslar till.
20. Senare under medeltiden kom 6-7 stenkyrkor till. – Signilskärs kapell i Eckerö uteskärgård, Åland kan ha varit av virke på en starkt fundament av kallmurad sten. Den bör alltså kanske inte klassificeras som stenkyrka som jag tidigare gjort. Se även Ringbom & Remmer 1995. Tyvärr finns bara grunden kvar. Hiekkänen 1994a; Hiekkänen 1994b.
21. Pettersson 1986.
22. Drake 1992; Hiekkänen 1994a.
23. Klockars 1963; Pirinen 1962.
24. Hiekkänen 1993.
25. Hiekkänen 1994a och b.
26. Om lerans betydelse för jordbruket i Nyland se Orrman 1987.
27. Om grunden till namnändringen se Ahlström-Taavitsainen 1984. Dess användning Riska 1987.
28. En Credoserie i Tövsalaskolans stil målades dock i långhuset i Karis kyrka på Nyland. Även i Pyttis kyrkas korvalv är en svit målningar som stilistiskt är mycket nära skolan (Hiekkänen 1997a) och jag undrar om inte likadana hade funnits i Helsing kyrka. De försvann under och efter branden 1893. Hiekkänen 1995b.

Litteratur

- Ahlström-Taavitsainen, Camilla: Vapenbilder bland kalkmålningarna i Finlands medeltidskyrkor. *Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja – Publikationer utgivna av konsthistoriska institutionen vid Helsingfors universitet* VIII. Helsinki 1984.
- Anglert, Mats: Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skoonen. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 16. Lund 1995.
- Baudou, Evert: The continuity of Iron-Age settlement in Ostrobothnia: a problem of research. *Fennoscandia archaeologica* X. Helsinki 1993.
- Bonnier, Ann Catherine: Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350. *Upplands Fornminnesföreningens Tidskrift* 51. Uppsala 1986.
- Brink, Stefan: Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* LVII. Uppsala 1990.
- Brink, Stefan: Sockenbildningen i Sverige. *Studier till Det medeltida Sverige* 5. Stockholm 1991.
- Broberg, Anders: Religionsskifte och sockenbildning i Norduppland. *Studier till Det medeltida Sverige* 5. Stockholm 1991.
- Carlsson, Ronnie: Dateringen av Kastelholms slott. *Rapport Musei-byråen. Kastelholm* 1993:1. Mariehamn 1993.
- Carlsson, Ronnie: Ålands kyrkor – en kritisk recension. *Meta* 1997:2. Lund 1997.
- Drake, Knut: Domkyrkomodellen i Åbo-salen i Åbo slott. *Museotidote – Museinytt* 4/92. Ålands landskapsmuseum. Åbo 1992.
- Drake, Knut: Sperren oder Öffnungen? Drei Burgen an den Grenzen Schwedens im 14. Jh. *Chateau Gaillard. Études de castellologie médiévale* XVII. Caen 1996.
- Engelmark, Roger & Ulf Segerström & Jan-Erik Wallin: The palaeoecological record of cultivation in Ostrobothnia during the Iron Age. *Fennoscandia archaeologica* X. Helsinki 1993.
- Erä-Esko, Aarne: Germanic Animal style I in Finland. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 63. Helsinki 1964.
- Gallén, Jarl: När blev Åbo biskopssäte? *Historisk Tidskrift för Finland* 1978. Helsingfors 1978.
- Gardberg Carl Jakob: Från mitten av 1100-talet till år 1366. *Åbo stads historia* I. Åbo 1973.
- Heinemeier, Jan & Høgne Jungner: C-14 datering af kalkmörtel. C-14 Dating of lime mortar. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1994. København 1995.
- Heinemeier, Jan, Høgne Jungner, Alf Lindroos, Åsa Ringbom, Thorborg von Konow & Niels Rud: AMS 14C dating of lime mortar. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research B* 123. Elsevier 1997.
- Hellberg, Lars: Ortnamnen och den svenska bosättningen på Åland. *Studier i nordisk filologi* 68. Helsingfors 1987.
- Hiekkänen, Markus: De finska klostren under medeltiden. Arkeologiskt och byggnadshistoriskt perspektiv. *Hikuin* 21. Højbjerg 1993.
- Hiekkänen, Markus: The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 101. Helsinki 1994 (=Hiekkänen 1994a).
- Hiekkänen, Markus: Stenkyrkorna i Åbo stift under medeltiden. *Historisk Tidskrift för Finland* 3.1994. Helsingfors 1994 (=Hiekkänen 1994b).
- Hiekkänen, Markus: Ålands kyrkor – en smal eller bred infallsvinkel. *Historisk Tidskrift för Finland* 1.1995. Helsingfors 1995 (=Hiekkänen 1995a).
- Hiekkänen, Markus: Takstolar i Finlands medeltida stenkyrkor. Kyrkoarkæologi i Norden 5. *Hikuin* 22. Højbjerg 1995 (=Hiekkänen 1995b).
- Hiekkänen, Markus: Pyhtään kirkon maalausten stratigrafia. *SKAS* 2/1997. Turku 1997 (=Hiekkänen 1997a).
- Hiekkänen, Markus: The Bishop's Landscape of Stone Churches in Finland 1260-1560. Religion and Belief in Medieval Europe. *Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*. Volume 4. Brugge 1997. (=Hiekkänen 1997b).
- Hiekkänen, Markus: Några ord om ¹⁴C-datering av murbruk samt om bosättningskontinuitet på Åland. *Meta. Medeltidsarkeologisk tidskrift* nr 3 1997. Lund 1997 (=Hiekkänen 1997c).
- Klockars, Birgit: *Biskop Hemming av Åbo*. Helsingfors 1960.
- Lovén, Christian: *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm 1996.
- Lovén, Christian: Recension av: Åsa Ringbom & Christina Remmer, Ålands kyrkor 1. Hammarland och Eckerö. *Fornvännen* 1997/2. Stockholm 1997.
- Nyborg, Ebbe: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelseprojekt for Ribeområdet. *Hikuin* 12. Højbjerg 1986.
- Orrman, Eljas: Om geologiska faktorerers inverkan på bebyggelsen i södra Finland mot slutet av järnåldern och under tidig medeltid. *Historisk Tidskrift för Finland* 1987. Helsingfors 1987.

- Orrman, Eljas: Geographical factors in the spread of permanent settlement in parts of Finland and Sweden from the end of the Iron age to the beginning of modern times. *Fennoscandia archaeologica* VIII. Helsinki 1991.
- Orrman, Eljas: Recension av: Evert Baudou, Roger Engelmark, Lars Liedgren, Ulf Segerström, Jan-Erik Wallin: Järnåldersbygd i Österbotten. En ekologisk-arkeologisk studie av bosättningskontinuitet och resursutnyttjande. Studier i Österbottens förhistoria nr 2. Skriftserie för Österbottiska Fornforskningsällskapet r.f. Vasa 1991. *Fennoscandia archaeologica* IX. Helsinki 1992.
- Orrman, Eljas: Where source criticism fails. *Fennoscandia archaeologica* X. Helsinki 1993.
- Orrman, Eljas: Recension av: Birgitta Roeck Hansen: Township and Territory. A study of rural land use and settlement patterns in Åland. *Historisk Tidskrift för Finland* 1994. Helsingfors 1994.
- Palola, Ari-Pekka: Yleiskatsaus Suomen keskiaikaisten seurakuntien perustamisajankodista. *Faravid* 18-19. 94-95. Rovaniemi 1996.
- Pettersson, Lars: Templum Salocense. Pohjalaisen tutkijapilirikkon arvoitus. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 90. Helsinki 1987.
- Pirinen, Kauko: Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota. *Historiallisia tutkimuksia* LVI. Helsinki 1962.
- Pirinen, Kauko: Keskiajan ja uskonpuhdistuksen tuomiokapituli. *Turun tuomiokapituli 1276-1976*. Turku 1976.
- Pirinen, Kauko: Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika. *Suomen kirkon historia* 1. Helsinki 1991.
- Ringbom, A. & Remmer, C: Hammarland och Eckerö. *Ålands kyrkor* 1. Mariehamn 1995.
- Ringbom, Åsa: The churches of the Åland Islands and ¹⁴C dating of mortar. Method and theory in historical archaeology. *Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*. Volume 10. Brugge 1997.
- Riska, Tove: Keskiajan maalaustaidet. *Ars – Suomen taide* 1. Helsinki 1987.
- Roeck Hansen, Birgitta: *Township and Territory. A study of rural land-use and settlement patterns in Åland c. A.D. 500-1550*. Stockholm 1991.
- Suvanto, Seppo: Keskiaika. *Suomen historia* 2. Helsinki 1985.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka: Finnish Limousines. Fundamental Questions about the Organizing Process of the Early Church in Finland. *Medium Aevum Quotidianum* 19. Basel 1989.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka: Wide-Range Hunting and Swidden cultivation as Prerequisites of Iron Age Colonization in Finland. *Suomen antropologi* 1987. Helsinki 1987.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka: Ancient Hillforts of Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja – Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 94. Helsinki 1991.
- Wallerström, Thomas: Norrbotten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi 1-2. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 15:1-2. Lund 1995.
- Wienberg, Jes: Kirken, kulturlandskabet og den lange middelalder. *Hikuin* 17.